

IZVORI ZA PROUČAVANJE POVIJESTI MEDICINE KOD HRVATA DO XIII. STOLJEĆA

MIRKO DRAŽEN GRMEK

Povijest medicine treba nas upoznati sa svim faktorima, koji su uvjetovali zdravlje i bolesti pripadnika pojedinih društvenih zajednica u određenim vremenskim razdobljima. Medicina nije samo nauka, nego je i praksa, nije samo liječenje, nego je i čuvanje i unapređivanje zdravlja, nije samo djelovanje liječničkog staleža, nego je zalaganje svih članova društva, pa zato povijest medicine ne smije biti samo povijest medicinske nauke i skup biografija istaknutih liječnika, nego mora biti i povijest zdravstvenih prilika. Historik medicine Henry E. Sigerist dobro je istaknuo, da je zadaća povijesti medicine proučavanje zdravlja i bolesti u toku stoljeća, upoznavanje uvjeta zdravlja i bolesti i upoznavanje svih ljudskih aktivnosti, kojima je svrha promicanje zdravlja, sprečavanje bolesti i liječenje bolesnih.¹ Međutim, takva povijest medicine mora biti regionalna. Može se u jednoj sintetičkoj radnji prikazati povijesni razvoj evropsko-američke medicine, ako se pod tim podrazumijeva samo povijest medicinske nauke, ali se ne može u tim razmjerima sintetički prikazati povijest medicinske prakse i povijest zdravstvenih prilika, jer su one kod raznih naroda bile veoma različite. Svaki je narod živio u specifičnim antropogeografskim i socijalnim uvjetima, pa su tako i njegove zdravstvene prilike bile u velikoj mjeri specifične. Moderna povijesno-medicinska metodika traži, da se posebno prouči povijesni razvoj medicine kod svakog pojedinog naroda. Za ispravno obrazovanje svakog liječnika zapravo je potrebno da poznaje, makar samo u glavnim crtama, kako opći razvoj medicinske nauke, tako i posebni razvoj medicinske prakse u narodu,

¹ »Medical history, therefore, will study health and disease through the ages, the conditions for health and disease, and the history of all human activities that tended to promote health, to prevent illness, and to restore the sick, no matter who the acting individuals were. The medical historian consulting the past will first endeavor to find out what health conditions were in a given society at a given time«. — Henry E. Sigerist: *A History of Medicine*, New York 1951, I, 7—8.

kojemu pripada.² Svaki bi liječnik morao poznavati narodnu medicinu i specifičnu patologiju kraja, u kojem živi i radi, a to ne može znati i razumjeti bez znanja o raznovrsnim povijesnim, geografskim i socijalnim faktorima.

Naša je povijesno-medicinska literatura bogata različitim monografijama, ali još nije napisano djelo, u kojem bi na znanstven način i s dovoljno širokom koncepcijom bila prikazana povijest medicine kod Hrvata.³ Među dosadašnjim publikacijama ističe se Thallerova studija o medicini u Panonskoj Hrvatskoj od 1770. do 1850, ali to je

² »Yet I think that every country should have its national medical history written, and that such a book should be in the hands of every doctor of the country, because he should be aware of his national heritage, of the historical moment at which he happens to be living, and of the tasks that lie ahead of him. Such a book must be free from any nationalism. A good national historian, as a matter of fact, is always humble because he is well aware not only of achievements but also of failures and shortcomings and of goals still to be reached. Such a book will picture a nation's particular health problems, which obviously are different in Norway from those in India. It will discuss the development of social, economic, and political conditions that prevailed in the course of time and affected man's life. It will picture what was done to maintain and restore health, who the physicians were, under what conditions and in what institutions they worked, and what contribution they made to world medical science«. — H. E. Sigerist: cit. dj., I, 506—507.

³ Jedinji opsežniji pokušaj prikaza povijesnog razvoja medicine kod Hrvata predstavlja knjiga Vladimira Bazale, *Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama*, Zagreb 1943. Međutim, Bazalino je djelo uglavnom samo povijest medicinske literature i istaknutih liječnika, a tek u neznatnoj mjeri povijest zdravstvenih prilika. Knjiga je bez znanstvene dokumentacije, a pojedina su poglavlja veoma neravnomjerno obrađena. Cijeli rani Srednji vijek prikazan je na dvije stranice malog formata. Gojko Stojanović opisao je u knjizi *Iz prošlosti zdravstvenih i socijalnih ustanova u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1940., na dosta pregledan način higijenske i socijalne prilike u nekadašnjoj Panonskoj Hrvatskoj. Lijepo je opisano zdravstveno zakonodavstvo, ali inače ima u tom prikazu mnogo praznina. Ni Stojanovićeva knjiga nema dokumentacije. Mnogo podataka iznio je Risto Jeremić u knjizi *Zdravstvene prilike u jugoslavenskim zemljama do kraja XIX. veka*, Zagreb 1935, ali nažalost veoma nepotpuno i nekritično. Nekoliko autora pokušalo je dati kratke, sintetičke prikaze povijesnog razvoja naše medicine, na pr. Lujo Thaller, *Die Entwicklung der Medizin in Jugoslawien*, Comptes rendus du IX. Congrès Int. d'Histoire de la Médecine, Bucarest 1932; Risto Jeremić, *Brevis conspectus historiae culturae sanitariae in Jugoslavia*, *Medicinski pregled*, XIII/1938, 160; Vladimir Bazala, *Ein Grundriss der Entwicklung der Medizin in Kroatien*, Zagreb 1942, i Vladimir Bazala, *Značajke hrvatske medicinske kulture*, Hrvatsko kolo, knj. XXIV, 1943, 371. Ti su prikazi bili uglavnom namijenjeni informiranju inozemstva, pa su vrlo skućeni i ograničeni na općenite konstatacije i grube sheme. Potpuno su neuspjele dvije disertacije, koje obrađuju povijesni razvoj medicine u Jugoslaviji, naime Sever Rocsin, *Scurtă privire asupra evoluției medicinei în Jugoslavia*, Teză, Cluj 1935, i Đorđe Kovačević, *Historische Darstellung der Sanitätsverhältnisse der jugoslawischen Provinzen in ihrer Beziehung zur Gründung der medizinischen Fakultäten*, Inaugural-Dissertation, München 1938. Nedavno je Vladimir Stanojević u svojoj opsežnoj knjizi, *Istorija medicine*, Beograd 1953, pokušao prikazati i povijesni razvoj naše medicine. Njegov je prikaz, nažalost, samo neuspjela kompilacija Jeremićevih publikacija, puna stvarnih pogrešaka i neispravnih koncepcija. Ukratko možemo reći, da još nije napisano nijedno sintetičko djelo o povijesti medicine u Hrvatskoj, koje bi

djelo ograničeno na jedno kratko razdoblje i samo na dio Hrvatske.⁴ Izvršno su obrađena i pojedina razdoblja iz zdravstvene prošlosti Istre,⁵ a s više ili manje spretnosti i potpunosti opisane su nekadašnje zdravstvene prilike u Dubrovniku, Zagrebu, Puli, Rijeci, Zadru, Rabu, Stonu, Zemunu i Vojnoj Krajini.⁶ U našim je časopisima objavljeno mnogo članaka s povijesno-medicinskom tematikom, koji sadržavaju vrijednu historijsku građu i originalna zapažanja. Nailazi, se, doduše, na mnogo ponavljanja, prepisivanja i nekritičnih zaključaka. Neki su napisi izazvali već Luju Thalleru, da objavi posebno upozorenje, »da je i povijest medicine nauka«, a ne razbibriga, kojom se može svatko baviti bez ikakva naročita rada i predobrazovanja.⁷ Pomalo se do danas skupilo mnogo lijepih radova o hrvatskoj medicinskoj prošlosti, ali prosječni liječnik, student medicine ili historičar može se time slabo koristiti, jer su ti radovi previše razbacani po različitim časopisima i previše heterogeni, a da bi mogli pružiti dublji i stvarniji uvid u osnovne probleme. Pred nas se sve odlučnije postavlja zadatak, da se u neposrednoj budućnosti napiše povijest medicine u Hrvatskoj, koja bi bila plod solidne znanstvene obrade historijskog materijala i koja bi tako odražavala razvoj medicinske nauke i prakse i ulogu različitih faktora i njihov utjecaj na zdravlje i bolesti našeg naroda, da bi svakom liječniku i studentu medicine bila ne samo zanimljiva lektira, ne-

zadovoljilo osnovna pravila kritičke historiografije. Postoji, nasuprot tome, mnogo odličnih monografija i članaka o pojedinim problemima iz hrvatske medicinske prošlosti.

⁴ Luj Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850.* Posebni otisak iz Liječničkog vjesnika, Karlovac 1927. Thallerova studija ističe se širinom koncepcije i originalnošću obrade, ali također nema znanstvene dokumentacije. To je pionirsko djelo naše povijesno-medicinske literature.

⁵ Bernardo Schiavuzzi, *Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati*, Atti e mem. della soc. istriana di archeologia e storia patria, VIII/1892, fasc. 3—4; *La malaria in Istria*, Ibid., V/1890, fasc. 3—4; *Zur Geschichte der Medicinalpolizei in Istrien*, Das österreichische Sanitätswesen, 1894, No. 45.

⁶ Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, I—III, Beograd 1938—1940; Janko Barlè, *O zdravstvu staroga Zagreba*, P. o. iz Liječničkog vjestnika, Zagreb 1902; Bernardo Schiavuzzi, *Cenni storici sulle istituzioni e vicende sanitarie della città di Pola, fino all'anno 1910*, Pola 1926; Silvano Gigante, *Appunti sulle condizioni igieniche e sanitarie della Fiume d'altri tempi*, Bull. della deputazione fiumana, II/1912, 48; A. Fest, *Le condizioni igieniche e l'arte medica a Fiume nel Quattrocento*, Rivista Fiume, XIII—XIV/1935—1936, 1; Mirko Dražen Grmek, *Pregled povijesti zdravstvenih prilika u Zadru*, Liječnički vjesnik, LXXII/1950, 178; Mirko Dražen Grmek, *Povijest zdravstva na Rabu*, Medicinar, III/1949, 291; Lavoslav Glesinger, *Prilozi historiji zdravstvenih prilika u Stonu u XV. do XVII. vijeku*, Narodno zdravlje, IV/1948, 33; Luj Thaller, *Zdravstvo Hrvatsko-slavonske vojne krajine*, Liječnički vjesnik, LXVI/1944, 19; Risto Jeremić, *Sanitet u Vojnoj Granici*, Miscellanea II, Beograd 1938; Risto Jeremić, *Medicinske prilike u Zemunu*, Beograd 1937. i t. d.

⁷ Luj Thaller, *I povijest medicine je nauka!* Liječnički vjesnik, LXIII/1941, 139. — Vidi i članak istog autora *Zadaća historije medicine našega narodnoga teritorija*, Liječnički vjesnik, LIII/1931, 446.

go i korisna pouka. Takva povijest treba, dakako, kao jedan od prvih i najvažnijih dijelova sadržavati prikaz medicine kod Hrvata u najranije doba njihove povijesti, t. j. u ranom Srednjem vijeku. O medicini predslovenskih stanovnika naše domovine, od paleolitskog pračovjeka do antičkih Ilira i Rimljana, pisano je kod nas mnogo, ali o najstarijim medicinskim podacima kod Hrvata nije, začudo, do danas objavljen nijedan poseban članak, nijedna studija, pa makar i sasvim malena i površna.⁸ Iako je u ranom Srednjem vijeku hrvatska povijest zabilježila najsajnije doba političkog uspona, iako je to bilo doba stvarne hrvatske državne nezavisnosti, ipak su naši povijesničari medicine izbjegavali pisati o tom razdoblju, jer ih je plašila oskudnost i škrtost povijesnih izvora.⁹ Ipak, tih izvora ima više, nego što se obično misli, pa njihovo proučavanje može pružiti vrlo poučan uvid u najstarije i dosad najnepoznatiije razdoblje hrvatske povijesti medicine.¹⁰

Izvori se dijele na direktne i indirektno, t. j. na ostatke i tradiciju. Ostaci su najpouzdaniji izvori, no gdje ih je teško interpretirati. Povijest umjetnosti, na primjer, temelji gotovo sva istraživanja na ostacima, a samo manjim dijelom na tradiciji. Politička povijest, s druge strane, temelji se uglavnom na indirektnim izvorima. Povijest medicine stoji u tom pogledu nekako u sredini, naime služi se podjednako i ostacima i tradicijom.

Među direktnim izvorima, koji su važni za povijest medicine, treba u prvom redu navesti ostatke ljudskog tijela. Stare ljudske kosti pokazuju nam antropološke karakteristike prostorno i vremenski određene grupe ljudi. Na njima nalazimo katkad patološke promjene, koje nas upućuju na postojanje pojedinih bolesti u određenom povijesnom razdoblju. Proučavanjem takvih nalaza bavi se posebna grana nauke, koja se zove paleopatologija.¹¹ Na pri-

⁸ Članak Ivana Bojničića, *Medicina u Hrvatskoj XII. i XIII. stoljeća*, *Jutarnji list*, X/1921, br. 3442, ima suviše pretenciozan naslov, jer sadržava samo nekoliko nekritičnih podataka o liječnicima onog vremena.

⁹ »Nažalost je broj dokumenata, koji nam dozvoljava stvarati zaključke o kulturi Hrvatske u ranome Srednjem vijeku malen. Dokumenta, koji bi nam dozvoljavali stvarati zaključke o medicini u Hrvatskoj, a naročito u Posavskoj Hrvatskoj za vrijeme narodnih vladara, jedva da imademo«. Lujo Thaller, *Zagrebački hospitali u Srednjem vijeku*, *Šišićev zbornik*, Zagreb 1929, 315. — »Wie sich die Medizin in den ersten fünf Jahrhunderten nach der Ankunft der Südslawen in ihre neue südliche Heimat in derselben gestaltet hat, wie sie unter der fremden fränkischen und byzantinischen Herrschaft, in den einheimischen Fürstentümern, dann während der zwei Jahrhunderte des selbständigen kroatischen Königreiches (925—1102) war, wissen wir nicht«. Lujo Thaller, *Die Entwicklung der Medizin in Jugoslawien*, cit. mj.

¹⁰ Povijesni izvori, koje sam prikazao u ovoj radnji, poslužili su za izradu predavanja o povijesnom razvoju medicine u Hrvatskoj od prethistorije do XIII. stoljeća, koje sam održao na I. kongresu liječnika Hrvatske u Zagrebu god. 1954. To predavanje štampano je u zborniku *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb 1954.

¹¹ Temeljna djela te grane povijesti medicine su Roy L. Moodie, *Paleopathology, an Introduction to the Study of Ancient Evidences of Disease*, Urbana 1923; Léon Pales, *Paléopathologie et pathologie comparative*, Paris 1930, i Henry E. Sigerist, *A History of Medicine*, I. New York 1951. — Kod nas

mjer, u lokalitetu Hinga kraj Subotice iskopala je ekipa zagrebačkog Antropološkog zavoda kostur iz Srednjeg vijeka s neobičnim defektima na lubanji. Detaljna rentgenološka ispitivanja pokazala su, da je to najvjerojatnije bio slučaj karcinoma nekog mekanog organa s metastaziranjem u kosti lubanje i zdjelice.¹² Takav nam nalaz pokazuje, da rak nije bolest moderne civilizacije, nego da su od njega mogli bolovati i srednjovjekovni Sloveni. Sistematski pregledi skeleta iz jednog grobišta mogu dati dragocjene podatke o prosječnom trajanju života, postocima zubnog karijesa, vrstama povreda i sl.¹³ Nažalost, takva se istraživanja vrše kod nas tek u najnovije vrijeme. Brojni kosturi iz različitih starohrvatskih grobišta propali su bez ikakve znanstvene obrade. Položaj ljudskih kostura u grobovima može biti direktan izvor za proučavanje nekadašnjih religioznih predodžbi i upoznavanje običaja kod pokapanja mrtvaca. Naivaznija starohrvatska grobišta nađena su u Mravincima i Majdanu kod Solina, Smrdeljima kod Skradina, Triliu kod Sinja, Biskupiji kod Knina, Čadavici, Koljanima kod Vrlike i Gajinama kod Sućurca u Dalmatinskoj Hrvatskoj i u Bijelom Brdu kod Osijeka, Kloštru. Svinjarevcima, Velikoj Gorici i Vukovaru u Panonskoj Hrvatskoj.¹⁴ Osobito bi vrijedilo proučiti s paleopatolo-

su paleopatološka istraživanja započeta u vezi sa zanimljivim i važnim nalazima na kostima krapinskog pračovjeka. Bolesti krapinskog pračovjeka proučavali su Dragutin Gorjanović - Kramberger, Srećko Hofman, Lujo Thaller, Juraj Kallay i drugi. Franjo Ivaniček bavio se paleopatologijom srednjovjekovnih slovenskih nalaza. Juraj Kallay, Valter Krušič i Alija Košir bave se paleodontologijom.

¹² Mirko Dražen Grmek, Mališne multiple metastaze na lubanji i zdjelici iz Srednjeg vijeka (u pripremi). Rentgenološka istraživanja izvršio je Silvie Kadrnka.

¹³ Poznata su mi takva istraživanja samo za staroslovenska grobišta u Sloveniji (Ptuj i Bled) i za Bijelo Brdo kraj Osijeka. Vidi Franjo Ivaniček, Staroslavenska nekropola u Ptuj, Ljubljana 1951; Božo Škerlj i Zl. Dolinar, Staroslavenska okostja z Bleda, Ljubljana 1950, i Franjo Ivaniček, Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949. Škerlj je na temelju analize osteološkog materijala iz staroslovenskih nekropola u Ptuj i Bledu došao do zaključka, da je životni standard u tim naseljima bio vrlo nizak, dječja smrtnost velika, a srednje trajanje života oko 22—25 godina. Vidi Božo Škerlj, Prispjev k srednjeveški demografiji, Arheol. vestnik, III/1952, 250. — A. Horvath upozorio je među prvima, da je na našim starim lubanama zubni karijes vrlo rijedak. Vidi A. Horvath, Crania Salonitanea, Beschreibung einer Reihe von Schädeln der altchristlichen Begräbnisstätte Salona. Mittheil. der Anthrop. Gesellschaft in Wien, XXXVI/1907. Slovenci Krušič i Košir objavili su nakon toga veoma poučne studije o postocima karijesa na zubima starih Slovena. Vidi Valter Krušič, Karijes pri Starih Slovanih, Ljubljana 1954, i Spodnji modrostniki pri Starih Slovanih, Zozdravstveni vestnik, VII/1952, 109; Alija Košir, Caries dentium in naše muzejske lobanje, Glasnik muz. društva za Slovenijo, 1926—1927, str. 44.

¹⁴ Ljubo Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU, knj. 268, Zagreb 1940; Ljubo Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina. Vjesnik za arheol. i hist. dalmatinsku, LI/1936; Josip Brunšmid, Groblje XI. stoljeća u Bijelom Brdu kod Osijeka, Vjesnik hrv. arheol. društva, N. s. VII/1903—1904; Josip Brunšmid, Starine ranog srednjeg vijeka iz Hrvatske i Slavonije, Vjesnik hrv. arheol. društva, N. s. VIII/1905; Franjo Ivaniček, Istraživanje nekropole ranog srednjeg

škog gledišta starohrvatski osteološki materijal, koji je nedavno iskapan u Vukovaru. U grobovima nisu sačuvani samo skeleti, nego i predmeti: oruđe, oružje, nakit, posuđe i sl., što je dragocjen izvor za poznavanje nekadašnje materijalne kulture. Kirurški instrumenti iz prošlosti osvjetljaju nam nekadašnje kirurške zahvate, baš kao što kozmetički instrumenti produbljuju naše poznavanje nekadašnjih načina njege tijela, a oružje daje predodžbu o vrstama ranjavanja u ratovima i tučnjavama. Sačuvali su se kirurški i kozmetički instrumenti ilirsko-rimskih starosjedilaca,¹⁵ no nema sličnih nalaza iz staroslovenskog doba.¹⁶ Čini se, da stari Hrvati nisu imali diferencirano kirurško oruđe, nego su operacije vršili pomoću alata, koji im je služio i u različite druge svrhe (noževi, šila, dljeta i sl.). U antičkim grobovima nalazimo, na primjer, raznovrsne pincete, koje su služile za epilaciju. To ga ima malo u starohrvatskim grobovima, pa nam već to svjedoči, da Hrvati nisu posvećivali toliko pažnje njegovanju svojeg tijela kao antički Grci i Rimljani. Nakit iz starih grobova ne svjedoči samo o estetskim osjećajima nego i o medicinskim vjerovanjima nekadašnjih vlasnika. Nisu to bili samo umjetnički predmeti, nepotreban ukras, nego i veoma često amuleti i talismani, magična sredstva za zaštitu od bolesti i donosioci sreće.¹⁷ U jednom grobu u Bijelom Brdu nađena je — uz kostur, nož, kresivo i ostatke vrećice amuleta — dvocijevna frula, možda obredni instrument čarobnjaka, koji se od nje nije htio rasti ni poslije smrti.¹⁸ Staro keramičko posuđe može biti važan izvor za poznavanje nekadašnjih načina priređivanja hrane i spremanje živžnih namirnica. Direktni izvor za poznavanje nekadašnje prehrane su ostaci hrane, koju su stavljali u grobove kao popudbinu mrtvaca. Pojedine vrste žitarica nađene su ne samo u srednjovjekovnim, nego čak i u neolitskim grobištima.¹⁹ U staroslovenskim grobovima nađeni su kosturi različitih domaćih životinja i kokošja jaja.²⁰ Lijekovi

vijeka u Bijelom Brdu, Ljetopis JAZU, knj. 55, Zagreb 1949; Zdenko Vinski, K izvještaju o iskapanju u Bijelom Brdu, Historijski zbornik, IV/1951; Branimir Briški, S antropološkom ekipom na terenu, Medicinar, IV/1950, 81; M. Garašanin i J. Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom Srednjem veku, Beograd 1950.

¹⁵ Vrlo lijepi primjerci antičkih kirurških i kozmetičkih instrumenata čuvaju se u arheološkim muzejima u Zadru, Zagrebu, Splitu i Beogradu.

¹⁶ Vidi Josip Korošec, Uvod u materialno kulturo Slovanov zgodnjega Srednjega veka, Ljubljana 1952, 346.

¹⁷ Vidi Franc Minařik, O slovanskih amuletih in priveskih, Farmaceutski vestnik, V/1954, 98.

¹⁸ F. Ivaniček, Istraživanje, cit. mj., 132 i 142; B. Briški, cit. dj., 84.

¹⁹ Dosad su osobito proučeni ostaci žitarica i hranjivih plodova, koji su pronađeni u bosanskim prethistorijskim grobištima. Vidi na pr. Günther Beck Mannagetta, Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču, Glasnik zem. muz. za BiH, VIII/1896, 43, i Karlo Maly, Plodovi i sjemenje iz prethistoričke sojenice u Donjoj Dolini, ibid., XVI/1904, 487. Lijep pregled tih proučavanja dao je Alojz Benac u članku O ishrani prethistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, ibid., Nova serija, VI/1951, 271.

²⁰ Vidi J. Korošec, cit. dj., 100. — Nalazi biljaka i životinja u starohrvatskim grobovima nisu dosad sistematski proučeni. Izvršno je obrađen, na pr., sličan materijal iz staropoljskih nekropola.

su, nažalost, takva sredstva, da se ne mogu nepromijenjeni sačuvati više stoljeća. Osim toga, nije bio običaj da se lijekovi među kao popudbina u grob. Vrijedi stoga spomenuti, iako prelazi vremenski okvir ove rasprave, izvanredni slučaj, da su se u Ninu sačuvale u brončanoj kutiji za ljekarije iz I. stoljeća tri antičke pilule. Kemijskom i spektralnom analizom uspjelo se utvrditi, da se te pilule sastoje iz bazičnog olovnog karbonata i mirhe.²¹ Na našem području nisu, međutim, nađeni nikakvi ostaci lijekova iz Srednjeg vijeka. Važnu grupu povijesnih ostataka čine razvaline starih gradova, stambenih zgrada i higijenskih uređaja (vodovoda, kupališta, zahoda i sl.). Proučavanjem takvih razvalina upoznajemo stambenu higijenu određenog povijesnog razdoblja. U Hrvatskoj su se održali veoma zanimljivi ostaci stambenih zgrada i higijenskih uređaja iz Starog vijeka, no posve su rijetki nalazi te vrste iz ranog Srednjeg vijeka. Antičke su zgrade bile solidno zidane, a starohrvatske su kuće bile sagrađene od takvog materijala, da se nisu mogle oduprijeti razornoj sili vremena.

Najvažniji povijesni ostaci su pisani spomenici: natpisi, javne isprave, privatna pisma, medicinski recepti, raznovrsne zabilješke i književna i stručna djela. Dobar povijesni prikaz morao bi se u prvom redu temeljiti na dokumentima. Međutim, naši srednjovjekovni pisani spomenici sadržavaju veoma malo podataka o medicini. Rijetki sačuvani natpisi, vladarske isprave i samostanski spisi izvanredno su važni za pisca političke povijesti, ali slabo koriste povjesniku medicine. Ipak se pokoje medicinsko zrnice može naći u zbirkama dokumenata iz naše prošlosti, koje su objavili Franjo Rački, Ferdo Šišić, Tadija Smičiklas, Augustin Theiner i Ivan Tkalčić.²² U tim vrelima nalazimo važne podatke o socijalnim faktorima zdravlja i o samostanskoj medicini. U kartularu samostana sv. Petra u Selu iz XII. stoljeća nalazimo dragocjene podatke o samostanskoj medicini i o tadašnjem društvenom uređenju.²³ Taj dokument daje nam neposrednu potvrdu, da se opat benediktin-

²¹ Mirko Dražen Grmek i Stjepan Čmelik, Kemijski sastav antikne pilule iz Nina, *Vjesnik za arheol. i historiju dalmatinsku*, LIV/1952, 127.

²² Franjo Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877; Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, I, 1, Zagreb 1914; Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I—VII, Zagreb 1904—1909; Augustin Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I—II, Rim 1863. i Zagreb 1875; Ivan Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, I, Zagreb 1889. — Pregled izvora za hrvatsku povijest do XIII. stoljeća vidi kod Ferde Šišića, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata*, I—II, Zagreb 1899—1900, i *Historija naroda Jugoslavije*, (Redakcija Grafenauer, Perović i Šidak), Sv. I, Zagreb 1953. — Od temeljne važnosti za našu problematiku je studija Račkoga, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, *Rad JAZU*, knj. 70, 79, 91, 99, 105, 115 i 116.

²³ F. Rački, *Documenta*, 127; Viktor Novak i Petar Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, JAZU, 1952.

skog samostana bavio liječenjem. O bavljenju benediktinaca medicinom poučava nas stara *Regula scti Benedicti*.²⁴ Papinska pisma sadržavaju katkad podatke, koji su važni za našu povijest medicine. Kao primjer može poslužiti bula pape Grgura IX. iz god. 1234., u kojoj se spominje slavonski hospital i izrijekom navodi, da je osnovan radi zbrinjavanja bolesnika.²⁵ Veoma važni izvori su notarske knjige, zapisnici gradskih vijeća i sudski zapisnici, ali — nažalost — oni počinju teći tek potkraj XIII. stoljeća.²⁶ Isto su tako važan izvor stari statuti, no oni su također sačuvani tek od druge polovice XIII. stoljeća. Znameniti Vinodolski zakon napisan je tek 1288., no odražava, dakako, i različite mnogo starije običaje.²⁷ Vrijedne povijesno-medicinske podatke nalazimo i u nekim starocrkvenoslovenskim tekstovima; na pr. takozvani Brižinski odlomci iz X/XI. stoljeća, sadržavaju jasno obrazloženu teoriju teungičnog podrijetla bolesti, koja je karakteristična i za hrvatsku medicinu onog vremena.²⁸

U Hrvatskoj nije dosad nađen nijedan striktno medicinski tekst iz ranog Srednjeg vijeka. U koricama jedne inkunabule, koja se nalazi u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku, nađen je fragment neke rasprave o gmazovima i otrovnim životinjama i o djelovanju zmijskog otrova na ljudski organizam.²⁹ Budući da je taj fragment pisan dalmatinskom beneventanom, čini mi se, da je nastao između X. i XII. stoljeća. To je naš najstariji stručni tekst, koji ima donekle vezu s medicinom, ali i to samo posredno. Najstarije poznato medicinsko djelo Južnih Slovena je anonimna ljekaruša, koju je prvi opisao i objavio Vatroslav Jagić.³⁰ Iako je ta ljekaruša napisana tek u XIV. ili možda čak u početku XV. stoljeća, po svom sadržaju zapravo ide u rani Srednji vijek. Jagićeva ljekaruša ne daje, doduše vjernu sliku staroslovenske medicine, jer je nastala pod očitim utjecajem bizantinskih stručnih djela, no ipak je dragocjen izvor i za upoznavanje autohtone slovenske medicine, jer sadržava mnoge stare nazive bolesti i lijekova. Isto se može reći i za dva starosrpska medicinska rukopisa: Iatro-

²⁴ Na pr. *Regulae Scti Benedicti*, rukopis iz XI/XII. stoljeća u Biblioteci Dominikanskog samostana u Dubrovniku. Vidi i Armin Pavić, *Regule sv. Benedikta*, Starine JAZU, knj. 7, Zagreb 1875.

²⁵ T. Smičiklas, *Cod. diplom.*, III, 407.

²⁶ Na primjer: *Monumenta Ragusina*, I—V, Zagreb 1879—1897; Gregor Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, I, Zagreb 1951; Miho Barada, *Trogirski spomenici*, I, 1—2, Zagreb 1948—1950. — Velik dio takva materijala leži neobjavljen u arhivima u Zadru, Dubrovniku, Zagrebu i dr.

²⁷ Kritično izdanje i prijevod Vinodolskog zakona vidi u knjizi: Miho Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu*, Zagreb 1952.

²⁸ Vidi Josip Hamm, *Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom*, Zagreb 1947.

²⁹ List pergamene u koricama Ink. 68 u Naučnoj biblioteci u Dubrovniku. — Vidi Josip Badalić, *Inkunabule u NR. Hrvatskoj*, Zagreb 1952.

³⁰ Vatroslav Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa*: XVI. Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja, Starine, knj. 10, Zagreb 1878, 81.

sofija o vsakoj vešti (XV. st.) i kompendij o prepoznavanju bolesti po puls-u i o lijekovima (XV/XVI. st.), koji se čuvaju u Hilandaru.³¹ Dragocjena je za našu temu i starohrvatska glagoljska ljekaruša iz XV. stoljeća, koju je objavio Rudolf Strohal, jer i ona barem u jezičnom pogledu predstavlja izvor za mnogo starije razdoblje.³² Strohalova ljekašura sadržava veoma poučne primjere starohrvatskih čaranja. U nekoliko hrvatskih glagoljskih kodeksa nalaze se različiti recepti i zaklinjanja protiv bolesti, koji su zapisani tek potkraj Srednjega vijeka, ali koji su nesumnjivo mnogo stariji.³³ Kao uporedni materijal za upoznavanje staroslovenske medicine trebalo bi iskoristiti i najstarije poljske i ruske medicinske tekstove.³⁴

Skoro nikad nije moguće rekonstruirati povijesna zbivanja samo na temelju direktnih izvora. Često se moramo pomagati i indirektnim izvorima: tradicijom. Tradicija je posredan izvor, jer je samo odraz realnih povijesnih zbivanja u tuđoj svijesti i subjektivni prikaz tog odraza. Stoga treba uvijek pomno i kritički ocijeniti, da li je u pojedinom slučaju prikaz vjeran i adekvatan ili je možda — svjesno ili nesvjesno — iskrivljen. Tradicija je trovrсна: slikovna, pismena i usmena. Nema, nažalost, slikovne tradicije, koja bi mogla poslužiti kao izvor za upoznavanje medicine kod Hrvata u ranom Srednjem vijeku.

Pismenu tradiciju čine djela starih pisaca, u prvom redu historijske i geografske rasprave.³⁵ Od domaćih je pisaca za nas najvažniji Toma (1201—1268), arhiđakon splitski, koji u svojem djelu *Historia Salonitana* donosi podatke o različitim epidemijama, zatim o vjerovanjima u moralnu genezu bolesti, o prvom školovanom liječniku u Hrvatskoj, o bolestima pojedinih biskupa i o socijalnim prilikama u Hrvatskoj.³⁶ Toma je veoma pouzdan izvor za kulturnu povijest Hrvatske od XI. do XIII. stoljeća, iako tendenciozno iskrivljuje političke činjenice. I najstarije djelo domaće historiografije, *Ljetopis popa Dukljanina* iz druge polovice XII. stoljeća, sadržava nekoliko povijesno-medicinskih podataka, na pr. o uzetom kraljeviću

³¹ Vidi Dorđe Sp. Radojičić, *Stare srpske povelje i rukopisne knjige u Hilandaru*, Arhivist, II/1952, sv. 2. — Zajedno s prof. Radojičićem pripremam sada ediranje tih rukopisa.

³² Rudolf Strohal, *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige: I. Različiti zapisi i čaranja*, Zbornik za nar. život, XV/1910, 120.

³³ Vidi Ivan Milčetić, *Hrvatska glagoljska bibliografija*, Starine, knj. 33, Zagreb 1911.

³⁴ Vidi na pr. A. Bednarski, *Materialy do dziejów medycyny polskiej w XIV i XV stuleciu*, Krakow 1939, i Б. М. Флоринский: *Русские протонародные травники и лечебники XVI и XVII ст.*, Казан, 1879.

³⁵ Vidi Franjo Rački, *Scriptores rerum chroaticarum* pred XII. stoljećem, Rad JAZU, knj. 51, Zagreb 1880, 140; Ferdo Šišić, *Pov. Hrvata, i Historija naroda Jugoslavije I.* — F. Rački, *Documenta*, sadržava sve tekstove starih pisaca, koji su suvremeni izvor za hrvatsku povijest do XII. stoljeća. Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I—III*, Ljubljana 1902—1911, vrlo je prikladna zbirka tekstova o starim Južnim Slovenima.

³⁶ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, Digessit F. Rački, Zagreb 1894.

Legecu, jednoj epidemiji kuge i čudesnim ozdravljenjima.³⁷ Međutim, Ljetopis je takva zbrka istinitih i izmišljenih događaja, da ga samo s najvećim oprezom možemo upotrebiti kao povijesni izvor. Iz anonimne legende o čudesima, koja su se desila u IX. stoljeću, kad je zatarski biskup Donat prenio iz Carigrada u Zadar moći sv. Stošije, saznajemo, da je već u ono vrijeme postojala u Dalmaciji guba.³⁸ U toj legendi spominju se osim gubavaca i okovani luđaci, pa tako saznajemo, da se u ono vrijeme veoma okrutno postupalo s duševnim bolesnicima. Za povijest medicine poučna je i legenda o čudesnim ozdravljenjima, koja je u XI. stoljeću izvršio osorski biskup sv. Gaudencije.³⁹ Obje legende, *Historia translationis s. Anastasiae i Vita s. Gaudentii*, napisane su i sastavljene još u ranom Srednjem vijeku, ali su do nas doprle samo u kasnim prijepisima, pa baš podaci, koji nas zanimaju, nisu sasvim pouzdani, jer mogu biti i kasnije interpolacije. Novijeg su podrijetla tri dubrovačke kronike, koje sadržavaju važne podatke o srednjovjekovnim epidemijama u Dubrovniku.⁴⁰ Iako su te kronike napisane na temelju dobrih starih djela, koja su zatim propala, ipak za razdoblje do XIII. stoljeća nisu pouzdane, jer sadržavaju osim ispravne tradicije i neopravdane kasnije dopune i proizvoljna datiranja.⁴¹

Bizantinski car Konstantin Porfirogenet (905—959) nije u svom djelu *De administrando imperio* iznio samo izvanredno važne podatke o političkoj povijesti Hrvata nego i niz podataka, koji mogu koristiti hrvatskom povijesničaru medicine.⁴² Kon-

³⁷ Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928, Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950.

³⁸ *Historia translationis s. Anastasiae*. Vidi F. Rački, *Documenta*, 307, i D. Farlati, *Illyricum, sacrum*, V, 34.

³⁹ *Vita s. Gaudentii*. Vidi F. Rački, *Documenta*, 441, i D. Farlati, *Illyricum sacrum*, V, 186.

⁴⁰ Natko Nodilo, *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, Zagreb 1883. — Natko Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Resti item Joannis Gundulae*, Zagreb 1893. — Vidi i djelo Serafina Razzi, *La storia di Ragusa*, Lucca 1545. — Veoma važne podatke o ranosrednjovjekovnim epidemijama donosi za cijelo naše područje Antonio Angelo Frari, *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria*, I. Venezia 1840; za Dubrovnik Giuseppe Gelcich, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa*, Trieste 1882, i Leopold Glück, *O kužnih bolestih u dubrovačkoj republici u srednjem vijeku*, Rad Sobra liečnika prigodom proslave 25-godišnjice njegova obstanaka, Zagreb 1899; za Zadar Giuseppe Sabalich, *Monografie storiche zaratine*, *Gli annali della peste*, Zara 1911; za Istru Bernardo Schiavuzzi, *Le epidemie di peste bubbonica in Istria*, *Atti e Mem. della Società Istriana di Archeol. e Storia Patria*, IV/1888, fasc. 3—4.

⁴¹ Vidi Mirko Dražen Grmek, *Povodom jednog anakronizma*, *Liječnički vjesnik*, LXXI/1949, 70.

⁴² *Constantinus Porphyrogennitus, De administrando imperio*, *Recognovit Bekkerus*, Bonn 1840. — Za nas su važne gl. 29—36. Grčki i latinski tekst tih glava donosi F. Rački na različitim mjestima u svojoj zbirci *Documenta*, Hrvatski prijevod objavio je N. Tomasić u *Vjesniku kr. zem. arkiva*, XX/1918.

stantin piše, na primjer, o medicinskim vezama s Arapima, čudotvornim izlječenjima u crkvi sv. Trifuna u Kotoru, čudotvornoj moći isposnika Martina i sl. U njegovu djelu nalazi se podatak o vojnoj sili Hrvatske, koji je jedina polazna točka za približno određivanje ukupnog broja Hrvata u ranom Srednjem vijeku. Raniji bizantinski pisci Prokopije († o. 560), Maurikije († 602) i Teofilakt Simokata (VII. st.) donose u svojim djelima važne podatke o habitusu, vjerovanjima, običajima i načinu života starih Južnih Slovena. Prokopije opisuje u *De bello Gotico* čvrst tjelesni ustroj, izdržljivost, primitivni način života i religiju Južnih Slovena.⁴³ Slični podaci nalaze se u djelu *Strategikon*, koje se pripisuje bizantinskom caru Maurikiju.⁴⁴ Bizantinski historičar Teofilakt opisuje opijanje Slovena i misiju liječnika Teodora u avarsko-slovenskim zemljama.⁴⁵

Arapski pisac *Ibrāhīm ibn Ja'kūb i al-Mas'ūdī* zabilježili su u X. stoljeću dragocjena opažanja o zdravstvenim prilikama, načinu života i običajima starih Slovena.⁴⁶ Arapski geograf, medicinski pisac i savjetnik normanskih kraljeva *ibn Idrisi* (o. 1100—1166) opisao je higijensko stanje nekih dalmatinskih gradova.⁴⁷ Nema sumnje, da se baš u arapskim bibliotekama i arhivima krije još mnogo podataka za najstarije razdoblje hrvatske povijesti, no ta građa nije dostupna prosječnom historičaru.

Od zapadnih pisaca važan je za našu temu *Pavao Đakon* († o. 797), koji je u svojoj povijesti Langobarda opisao, kako je jedna Slovenka postepeno hranila izglednjela čovjeka, da mu ne bi naškodilo naglo uzimanje veće količine hrane.⁴⁸ *Pavao* je zabilježio i vrijedan podatak o jednoj epidemiji kuge u Istri. Franački redovnik i kraljevski savjetnik *Einhard* (o. 770—840) sastavio je u Fuldi znameniti ljetopis, pa je u njemu opisao epidemiju neke crijevne zarazne bolesti, koja je poharala franačku vojsku za vrijeme ratnog pohoda protiv *Ljudevita Posavskog*.⁴⁹ Oko sredine IX. stoljeća boravio je u Hrvatskoj učeni saksonski benediktinac *Gottschalk*, pa je u svom spisu *De trina Deitate* iznio različita medicinska opažanja, koja su poučan produkt srednjovjekovnog praznovjerja.⁵⁰ *Gottschalk* o-

⁴³ Prokopios, *De bello Gotico*, Ed. Haury, Leipzig 1905.

⁴⁴ Vidi Lubor Niederle, *Život starých Slovanů*, I, 1, Prag 1912, 27-32.

⁴⁵ Vidi fragmente kod F. Kos, *Gradivo*, I.

⁴⁶ Vidi L. Niederle, cit. dj.; zatim M. Charmoy, *Relation de Massoudy et autres musulmans sur les anciens Slaves*, *Memoires de l'Académie*, S. Petersbourg 1833, i A. Я. Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, S. Петербург 1870.

⁴⁷ M. Amari e C. Schiaparelli, *L'Italia descritta nel libro del re Ruggiero compilato da Edrisi*, Roma 1883. — Šime Ljubić je objavio izvratke, koji se odnose na Dalmaciju. Vidi Rad JAZU, knj. 85, Zagreb 1887, 229.

⁴⁸ Paulus Diaconus, *Historia Longobardorum*. — Izvatke vidi kod F. Kos, *Gradivo*, I.

⁴⁹ Einhardus, *Annales*. — Vidi F. Rački, *Documenta*.

⁵⁰ Gottschalk, *De trina Deitate*, Cod. Bougars, Bern. 584. — Fotografije najvažnijih stranica tog rukopisa donosi Lovro Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, Bogoslovska smotra, 1932, 4.

vo djelo pokazuje, u što se sve vjerovalo na dvoru kneza Trpimira. Potkraj XI. stoljeća prošla je kroz naše krajeve križarska vojska, pa su kroničari Raimundo de Agilis i Vilim Tirski ukratko opisali ovdašnju klimu i životne prilike.⁵¹

Ne smijemo u ovom pogledu izostaviti staroslovenske pisce, uglavnom bugarske, koji su doista koristan izvor za poznavanje staroslovenskih vraćanja. Črnorizac Hrabar sastavio je u X. stoljeću traktat o povijesti pisma kod Slovena, u kojem ima poučna primjedba o staroslovenskom gatanju pomoću crta i zarez a na štapovima.⁵² Izvrstan uvid u staroslovenska vjerovanja o etiologiji bolesti i načinima magične terapije pružaju nam bogumilske basne o 12 tresavica i o nežitim a.⁵³ Čini se, da je te apokrife napisao bugarski pop Jeremija u X. stoljeću. Povijesno-medicinske činjenice mogu se nazreti i u nekim drugim staroslovenskim književnim djelima, na pr. u priči o 12 petaka⁵⁴ i u baladi o lijepoj Vidi.⁵⁵ U vezi s bogumilima vrijedno je upozoriti na različite izvore, u kojima je govor o njihovu vegetarijanstvu.⁵⁶

Osim pismene postoji i usmena tradicija. Jezični elementi, narodne priče i narodni običaji mogu osvijetliti neka zbiljanja i vjerovanja iz posve tamnih povijesnih razdoblja. Povijesničari se ne služe rado tim izvorima, jer nisu jasni i jednoznačni. Upotreba usmene tradicije upućuje samo na više ili manje sigurna nagađanja i daje povijesnim prikazima u većoj ili manjoj mjeri hipotetički karakter. Sačuvalo se tako malo neposrednih ostataka i pouzdane tradicije, koji nam govore o zdravstvenim prilikama kod Hrvata u ranom Srednjem vijeku, da bi samo pomoću tog materijala bilo teško sastaviti pregledni, sintetički prikaz. Nedostatak pisanih povijesnih vrela i uopće takvih izvora, koji su razmjerno lako pristupačni historijskoj interpretaciji, sili nas, da se

⁵¹ Izvatke donosi F. Rački, Documenta. — Vidi Petar Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka, Rad JAZU, knj. 42, Zagreb, 1878, 56.

⁵² Vidi J. Hamm, cit. dj.

⁵³ Vidi Vatroslav Jagić, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, Zagreb 1867. Ponovo izdala Jugoslavenska akademija u zbirci Djela Vatroslava Jagića, sv. IV, Zagreb 1953. U vezi s vjerovanjima u nežita, staroslovenskog demona bolesti, vidi Matej Milas, Bogumilska riječ nežit u Stonu u Dalmaciji, Glasnik zem. muzeja za BiH, VIII/1896, 539, i Luj Thaller, Nežit, Liječnički vjesnik, LXIII/1941, 244. Zanimljive podatke o nekim slovenskim magijskim uzročnicima bolesti donosi Wilhelm Lettenbauer, Über Krankheitsdämonen im Volksglauben der Balkanslaven, Serta Monacensia, Leiden 1952, 120. Poučna je i radnja D. Chloupek, Mogut, Zbornik za nar. život, knj. 37, 1953, 241.

⁵⁴ Vidi Mihovil Kambol, Poviest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb 1945; Stojan Novaković, Dvanaest petaka, Starine JAZU, knj. 4, Zagreb 1872, 24; Jiří Polívka, Dvanaest petaka, Starine JAZU, knj. 22, Zagreb 1890, 208.

⁵⁵ Ivan Grafenauer, Lepa Vida, Dela Slov. akademije 4, Ljubljana 1953.

⁵⁶ Franjo Rački, Bogomili i Patareni, Rad JAZU, knj. 7, Zagreb 1869. i Prilozi za povjest bosanskih Patarena, Starine JAZU, knj. 1, Zagreb 1869; Dragutin Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU, knj. 270, Zagreb 1949; Luj Thaller, Medicina kod naših Bogumila, Liječnički vjesnik, LXII/1940, br. 8.

poslužimo i drugim sredstvima i mogućnostima historiografske investicije. Lingvistika i etnografija pružaju obilje podataka, koji su veoma važni za povijest naše medicine.

Jezik može biti posredan i neposredan izvor. Proučavanje pojedinih naziva u starim tekstovima i u živim jezicima može dati korisne smjernice za upoznavanje stare medicine.⁵⁷ U staroslovenskom jeziku postoji, na primjer, niz naziva za groznicu, pa možemo ispravno zaključiti, da je takvo patološko stanje i u davnini bilo često i da su ga stari Sloveni dobro poznavali. Ako postoji naziv, poznat je i odgovarajući pojam. Pojedini staroslovenski nazivi bolesti svjedoče nam, prema tome, da su Sloveni odavno uočili i upoznali neke karakteristične simptome. Korijeni staroslovenskih naziva bolesti očito pokazuju, da su Sloveni — kao, uostalom, i svi drugi narodi na tom stupnju kulturnog razvoja — identificirali bolesti i glavne simptome. Staroslovenski pojam bolesti odgovara današnjem pojmu sindroma. Etiologija pojedinih naziva pruža nam i druge važne spoznaje. Katkad etimologija naziva bolesti upućuje na staro vjerovanje o etiologiji. Uzmimo kao primjer naziv *bjesnoća* ili *bjesnilo*, koji dolazi od staroslovenske riječi *brk* — zloduh. Bolest bjesnoća bila je, dakle, za stare Slovene posljedica opsjednutosti zlim, nečistim duhom, demonom. *Bogoslav Šulek* je veoma lijepo pokazao, da se u slovenskim imenima bilja kriju zanimljivi podaci o prošlosti Slovena.⁵⁸ Njegov komparativni filološki rad je dragocjen prilog za poznavanje staroslovenske empiričke medicine. Etiologija pojedinih imena biljaka nesumnjivo pokazuje, da su Slovenima bila poznata neka njihova farmakološka svojstva. *Bunika* ili *blen* doista izaziva stanje bunila, od kihavca se kiše, a glisnik djeluje na crijevne nametnike. Sigurno je bila poznata otrovnost biljaka, koje su nazvane *čemerika* i *jadić*, jer su korijeni tih imena staroslovenski nazivi za otrov. Zanimljivo je, da riječ otrov ima isti korijen kao i riječ trava. *Franc Minařik* napisao je vrlo instruktivan članak o staroslovenskim otrovnim i ljekovitim biljkama, pričem se uglavnom služio filološkim i komparativno-etnografskim izvodima.⁵⁹ *Guba* (Губа) označuje u staroslovenskom jeziku spužvu, vrst gljiva rupičavka, a i lepru. *Veza* je doista neugodno slikovita. Staroslovenski naziv *dihanje* (Дыхание) znači živo biće, dakle je živo sve

⁵⁷ Za proučavanje pojedinih naziva mogu korisno poslužiti ova djela: *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Izdanje JAZU, Zagreb 1880. i d.; *Franc Miklošić*, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum emendatum auctum*, Vindobonae 1862—1865; *Franc Miklošić*, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wien 1886; *Vladimir Mažuranić*, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908—1923, *J. Hamm*, cit. dj. — *Važne kulturno-historijske izvode na temelju uporedne analize slovenskih jezika donose i A. Будилович*, *Первобытные славяне*, Киев 1878. *L. Niederle*, *Život starých Slovanů*, Praha 1911—1925,

⁵⁸ *Bogoslav Šulek*, *Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah*, a napose *Hrvatah*, Rad JAZU, knj. 39, Zagreb 1877. i *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb 1879.

⁵⁹ *Franc Minařik*, *O nekaterih strupenih, omotičnih in zdravilnih rastlinah starih Slovanov*, *Farmaceutski vestnik*, IV/1953, 81. — Instruktivni su u tom

ono, što diše. Ta jedna jedina riječ već nam jasno ukazuje na staroslovensko pneumatsko shvaćanje bitnosti života. Vladimir Mažuranić tumači, da je vrač = medicus, liječnik, ali i divinus, magus, gatalac ili bajalac.⁶⁰ Riječ vrač i njeni derivati imaju danas u slovenskim jezicima dva različita značenja, a to nam pokazuje, da su nekoć magija i medicina bile usko povezane, da su za poimanje starih Slovena bile jedno. Franc Minařík napisao je lijepu raspravu o različitim nazivima i funkcijama staroslovenskih liječnika i svećenika.⁶¹ Gotovo sve, što o tome znamo, temelji se samo na uporednoj filološkoj analizi. Možemo slobodno pretpostaviti, da su Sloveni u davnini poznavali većinu predmeta i pojmova, koji se jednako zovu u različitim današnjim slovenskim jezicima. Riječi s takvim zajedničkim korijenima uglavnom potječu iz vremena, dok su Sloveni još živjeli u zajednici. Analizom takvih riječi može se doći do vrijednih podataka o nekim elementima staroslovenske kulture.

Narodni običaji, vjerovanja, priče i pjesme su usmena tradicija, koja može poslužiti kao povijesni izvor. Današnja narodna medicina zapravo je sediment niza prošlih medicinskih kultura. Službena i znanstvena medicina se mijenja, napreduje, jedni nazori zamjenjuju i potiskuju druge, no zabačena shvaćanja i napušteni medicinski postupci često ne propadaju, ne nestaju, nego zaostaju u teoriji i praksi narodne medicine. Medicinski sadržaj našeg folkloru izvanredno je bogat, ali je lišen kronoloških oznaka, pa ga povijesničari medicine mogu upotrebiti samo s velikim oprezom i u vrlo ograničenim razmjerima. U narodnoj medicini nalaze se pomiješani tragovi najrazličitijih epoha; uz elemente prethistorijske medicine nalaze se i nazori školske medicine XIX. stoljeća. Težak je i delikatan pokušaj, da se iz tog kompaktnog taloga izdvoje slojevi pojedinih povijesnih razdoblja. Komparativna metoda omogućuje, da se barem u grubim potezima uspostavi kronologija narodne tradicije.

Sabrano je dosad vrlo mnogo građe o našoj narodnoj medicini,⁶² ali još nitko nije kritički proučio i raslojio taj materijal.⁶³ Poučni podaci

pogledu i članci Petar Bulat, Pogled u slovensku botaničku mitologiju, Narodna starina, XI/1932, sv. 27, i Dragutin Čeh, Hmelj kod drevnih sjevernih i južnih Slavenah, Rad JAZU, knj. 63, Zagreb 1882, 113.

⁶⁰ V. Mažuranić, Prinosi, s. v.

⁶¹ Franc Minařík, O staroslovenskih svećenicima, čarodejima i vračima, Farmaceutski vestnik, II/1951, br. 11—12.

⁶² Publicirano je mnogo članaka i monografija o našoj narodnoj medicini. Najvažnija građa nalazi se u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavenah, Glasniku zemaljskog muzeja B. i H. i u Liječničkom vjesniku.

⁶³ Sumarni pregled naše narodne medicine dao je Thaller u svojem referatu na X. međunarodnom kongresu za povijest medicine u Madridu. Vidi Luj Thaller, Die medizinische Folklore Jugoslawiens, Madrid 1935. Zanimljivi putokazi za raslojavanje narodne tradicije nalaze se u radnjama Tomislav Maretić, Studije iz pučkoga vjerovanja i pričanja u Hrvata i Srbâ, Rad JAZU, knj. 60 i 62, Zagreb 1882, i Milovan Gavazzi, Kulturna analiza etnografije Hrvata, Narodna Starina, VII/1928, sv. 17, 115.

nalaze se, na primjer, u pučkim ljekarušama, od kojih je dosad oko 25 objavljeno,⁶⁴ a otprilike isto toliko nalazi se još uvijek u rukopisnim izvornicima po različitim našim knjižnicama. Publicirane ljekaruše popraćene su često izvrsnim filološkim pa katkad i farmakološkim komentarima, ali još nitko nije proveo stvarnu, medicinsko-historijsku uporednu analizu. Ispoređivanje hrvatske narodne medicine s narodnom medicinom drugih — slovenskih i neslovenskih — naroda i školskom medicinom različitih razdoblja moglo bi znatno produbiti naše poznavanje staroslovenske i napose starohrvatske medicine. Pionirski rad Oskara Hovorka⁶⁵ na tom polju nije dosad nitko nastavio u dovoljno širokim razmjerima.

Neki se povijesni slojevi naše pučke medicine mogu uočiti na prvi pogled. Nema sumnje, da je čaranje in effigie neolitski relikv;⁶⁶ istom sloju pripadaju i različite vračarske formule i vjerovanje u urokljive oči.⁶⁷ Hovorka je ukazao na antičke ostatke u narodnoj medicini na poluotoku Pelješcu.⁶⁸ Zovko se osvrnuo na upadljivu sličnost između antičkog i općeslovenskog pučkog načina liječenja inkubacijom

⁶⁴ Južnoslovenske pučke ljekaruše objavljene su u ovim djelima: V. Jagić, Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa, XVI. Sredovječni liekovi, galenja i vračanja, Starine JAZU, knj. X, 1878, 81; F. Gundrum, Luičeva ljekaruša, Zbornik za nar. život, XIV/1, 1909, 55; M. Medić, Četiri ljekaruše, Zbornik, XIV/1, 1909, 168; R. Strohal, Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, Zbornik, XV/1—2, 1910, 120 i 136; D. Boranić, Đakovačka ljekaruša, Zbornik, XX/1, 1915, 142; S. Banović, O nekim biljkama dviju ljekaruša, Zbornik, XXVI/1, 1928, 92; M. Stojković, Dvije hrvatske ljekaruše iz Dalmacije, Zbornik, XXXI/2, 1937, 201; Č. Truhelka, Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom rukopisu, Glasnik zem. muzeja BiH, I, 1889, 95; L. Gluck, Narodno liječenje bjesnoće u Bosni i Hercegovini, Glasnik, V/1893, 499; M. Medić, Tri ljekaruše, Glasnik, XVI/1904, 195; F. Gundrum, Rukopis fra Petra Dombay de Dombaya drugačije Szabovljevič, Lij. vjes., XXVII/1905, 131; K. Stošić, Šibenska ljekaruša, Lij. vjes., Staleški dio, 1934, 189; M. S. Filipović, Ljekaruša iz Tešnja, Biblioteka Centr. Hig. Zavoda, knj. 25, Miscellanea I, Beograd 1937, 150; U. S. Ružičić, Jedna naša »Ljekaruša« iz prošlog veka, Medicinski pregled IX/1934, 236; J. Barle: Nekoliko nepoznatih popisa lijekova, Farm. vjes., II/1908, br. 5; F. Minašik, Slovenske na rokah pisane zdravilske bukve iz leta 1759, Farm. glas., II/1947, 3. — Štampana djela J. Vladimirović, Likarije priprostite, Mleci 1775; P. Bartulović, Različite likarie, Mleci 1799; J. Lalić, Otvoranje domačeg lečtva, Zagreb 1849; anonimna Hisna knisicza, Zagreb 1756, 1783 i 1797, kao i neka djela Tome Mikloušića, zapravo su također narodne ljekaruše.

⁶⁵ O. Hovorka i A. Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin, Bd. I—II, Stuttgart 1908—1909. — Vrijedno je i djelo K. Moszyński, Kultura ludowa Stowian, II/1, Krakow 1934.

⁶⁶ Vidi Mirko Šeper, Prilog upoznavanju prehistorijskog čaranja, Alma Mater Croatica, V/1941, 145.

⁶⁷ Josip Matasović, Čini od uroka, Primjeri iz historije i savremene folklore, Vinkovci 1918; Tihomir Đorđević, Zle oči u verovanju Južnih Slovena, Srp. etnoogr. zbornik, 53, Beograd 1938; Mirko Dražen Grmek, Antikni liječnici na našem teritoriju, Lij. vjesnik, LXXI/1949, 166.

⁶⁸ Oskar Hovorka, Plinije i pučka medicina u Dalmaciji, Vjesnik hrv. arheol. društva, IV/1900, i Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji, Glasnik zem. muz. B. i H., XII/1900, 119.

u svetištu.⁶⁹ Narodni operateri mokračnih kamenica i reklimatori očne mrežne rade po metodama, koje je zabilježio već Celsus.⁷⁰ Ima, dakako, i mnogo zamršenijih odnosa. Na pr. trepanacija lubanje je, doduše, neolitska operacija, ali ona je reimportirana u našu narodnu medicinu iz arapske kulturne sfere.⁷¹ Napose je teško izlučiti baš one elemente naše narodne medicine, koji pripadaju ranosrednjovjekovnom, starohrvatskom sloju, no ustrajnim i široko zasnovanim radom moralo bi se i ovdje doći do značajnih rezultata.⁷² Starohrvatskom sloju pripada na pr. kult ognja, koji očišćuje i liječi.⁷³ Sigurno pripadaju tom sloju i neka empirička iskustva o ljekovitom i otrovnom bilju.

Kod proučavanja povijesti novijih razdoblja povijesničar vrši svjesnu selekciju svojih povijesnih izvora. Kad bi, na primjer, trebalo napisati pregled zdravstvenih prilika u Hrvatskoj u XIX. stoljeću, ne bismo proučavali sve povijesne izvore, koji uopće dolaze u obzir, jer ih ima previše. U takvu slučaju proveli bismo racionalnu selekciju izvora. Ta će selekcija u mnogo čemu zavisiti o našem znanju, iskustvu i invencioznosti, ali ona ima određenu pozitivnu tendenciju. Međutim, kod proučavanja davnih epoha, na pr. ranog Srednjeg vijeka, moramo da dokučimo i proučimo sve izvore, do kojih nam je uopće moguće doći. I ovdje je izvršena selekcija povijesnih izvora, ali nažalost tu selekciju nismo izvršili mi sami, nego niz destrukcija, koji zavisi o beskonačno velikom broju različitih faktora. Konačni efekat takve selekcije nije racionalan. Nisu se sačuvali važni izvori nego trajni. Takvu povijesnu selekciju možemo nazvati negativnom. Ona je historijski slijepa, t. j. nije nipošto zavisna o sadržaju i važnosti pojedinih izvora, nego o njihovoj otpornosti ili naprosto o nizu slučajnosti. Za političku povijest takva selekcija i nije posve negativna. Privilegiji gradova ili porodica čuvaju se bolje nego medicinski recepti, a kraljevske isprave bolje nego privatna pisma prosječnog čovjeka. Međutim, s gledišta povijesti zdravstvenih prilika navedena je selekcija vrlo neprilična. Nas ne zanima

⁶⁹ Ivan Zovko, Dvije sličnosti, Glasnik zem. muzeja za BiH, V/1893, 347.

⁷⁰ Josip Preindlsberger, Prilozi narodnoj medicini iz Bosne, I. O očnim operacijama narodnih vidara, II. O operacijama bešičnog kamena narodnih vidara, Glasnik zem. muz. za B. i H., XII/1900, 65; Josip Preindlsberger, Operacije kamenca po neliečnicih i Konačni uspjesi reclinacije obavljene po nestrukovnjacih, Rad Sбора liečnika, Zagreb 1899; Mihailo F. Protić, Naši narodni vidari kao operatori kamena u mokračnoj bešici, Narodno zdravlje, VII/1951, 274.

⁷¹ Vidi na pr. Mihailo F. Protić, Prve trepanacije lobanje u našoj zemlji, Medicinski arhiv, 1951, 71. Problemom pučke trepanacije lubanje bavili su se u našoj zemlji Petar Miljanić, Sima Trojanović, Lujo Thaller, Vojislav Mihailović, Aleksandar Šević i dr.

⁷² U ranijim bilješcima mogao sam navesti nekoliko publikacija različitih autora, u kojima su analizirani pojedini dijelovi prethistorijskog i antičkog sloja naše narodne medicine, međutim, dosad nije objavljen nijedan članak s pokušajem analize medicinskih narodnih vjerovanja i običaja, koji pripadaju staroslovenskom sloju.

⁷³ Vidi Milovan Gavazzi, Kulturna analiza etnografije Hrvata, Narodna starina, VII/1928, sv. 17, 117.

ono izvanredno u događajima, nego baš ono svakodnevno, obično, što je dakako najlakše propalo, ako je uopće i bilo zabilježeno. Doista, iz razdoblja, na koje smo ovom prilikom obratili pažnju, nema nijednog dokumenta, koji bi bio izrazito medicinskog ili barem općenito higijenskog karaktera. Sve naše znanje o medicini kod Hrvata do XIII. stoljeća mora se temeljiti na rekonstrukcijama iz različitih nuzgrednih bilježaka i interpretacija raznorodnih ostataka.

Summary

SOURCES FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF CROATIAN MEDICINE UP TO THE THIRTEENTH CENTURY

The author presents all historical data known so far which are of importance for the study of the development of Croatian medical theory and practice from the paleoslavonic time to the beginning of the scholastic medicine. Osteologic and archaeologic findings from the ancient Croatian necropolises are described, and various historic documents, the most ancient Slavonic medical books, and quotations from the Croatian, Byzantine, Arabian, and West-European historians are analysed. The value of these sources for the history of medicine and the degree of their authenticity are discussed, and a critical review of publications issued so far on this subject is given.

An exceptionally important source for the history of the ancient Croatian medicine represents unwritten tradition, i. e. language and national customs. Some examples of the comparative analysis of the Slavonic languages and folklore are set forth to show how valuable historico-medical data can be obtained in this way.